

Гордана Милетић

Карактеристике пољопривреде у селима смедеревске општине у периоду од средњег века до савременог доба

Апстракт: У раду је учињен покушај да се на основу података из стручне и научне литературе, статистичких података, новинских текстова и теренске грађе представе основне карактеристике пољопривреде у селима која територијално припадају граду Смедереву, у временском распону од средњег века до савременог доба. Дат је приказ примењиваних техника пољопривредних радова и узгајаних усева, као и неки од основних фактора који су кроз поменути временски период утицали на пољопривреду у смедеревским селима. Такође су представљени елементи обичајне праксе везани за родност њива, башта, воћњака, винограда и плодност и здравље стоке, који се још увек практикују, или су били део обичајне праксе.

Кључне речи: пољопривреда, смедеревска села, смедеревски крај, обичајна пракса.

Рад представља покушај да се на основу података добијених теренским истраживањем¹ и оних из стручне и научне литературе, статистичких података и новинских чланака изложе основне карактеристике пољопривреде у селима смедеревске општине у временском распону од

¹ Истраживање на терену обављено је у неколико наврата у временском периоду од 2005. до 2010. године, у оквиру пројекта *Етнолошко истраживање насеља смедеревске општине*.

ГОРДАНА МИЛЕТИЋ

средњег века до краја 80-их година 20. века, као и стање у време боравка на терену.

Садржински и квалитативно неуједначена теренска грађа и мали број етнолошких радова на тему пољопривреде овог краја условило је да се обради један велики временски период и изложе само најважнији моменти и основне карактеристике пољопривреде овог краја.

ГЕОГРАФСKE И КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КРАЈА

Општина Смедерево захвата благо заталасано низијско подручје јужног обода Панонског басена, у крајњем североисточном делу Шумадије. Област смедеревске општине захвата алувијалну раван доњег Поморавља и део Подунавља, односно простор у коме се налазе најплоднија земљишта централног дела Србије.²

Поред Дунава и Мораве, у области постоје још три важна водотока. То су Језава, која је до изградње насипа 1897. године била рукавац Мораве, од које је тада одвојена и њена највећа притока река Раља, која представља најзначајнији водоток општине Смедерево са леве стране моравске долине, и река Коњска.

Средња надморска висина општине је 125 метара, максимална 273 метра, а минимална 69 метара.³ Област смедеревске општине лежи у појасу континенталне климе. Са становишта пољопривреде, климатске прилике су повољне. Временски период када су средње дневне температуре више од 10 степени износи, у просеку, 205 дана. То значи да су за многобројне културе обезбеђени услови за дуг вегетациони период. Сума активних температура у току овог периода износи 3509 целзијусових степени, чиме је омогућено успевање скоро свих сорти винове лозе. Дужина безмразног периода износи 206 дана, што је и са физиолошког и са агротехничког аспекта довољан период за успешно гајење житарица и воћа.⁴

2 Општина Смедерево, Српска академија наука и уметности, Географски институт „Јован Цвијић“, Посебна издања књига 39, Београд 1992, 19.

3 Исто 20.

4 Исто 65.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ У ИСТОРИЈСКИМ ЕПОХАМА СРЕДЊЕГ ВЕКА ДО САВРЕМЕНОГ ДОБА

О карактеристикама пољопривреде у периоду средњег века до пада српске деспотовине нема података који директно говоре о пољопривреди овог краја, већ имамо само ширу слику која се односи на целу територију средњовековне српске државе и Дубровника са залеђем. На основу података садржаних, првенствено, у раду М. Благојевића⁵ о земљорадњи у средњовековној Србији, овде ћу изнети само неке основне карактеристике у обради земље и гајеним биљним културама.

За обраду земље, односно за орање, користило се рало, а касније плуг. Најстарији помен рала у значењу мере за површину земљишта датира из 1300. године, а најстарији писани помен на српском језику о ралу као справи за орање налази се у српском преводу византијског Земљорадничког закона. Плуг се почео употребљавати у другој половини 14. века. За обраду земље ралом и плугом користила се сточна запрега, коју су углавном чинили волови. Поред поменутих справа за обраду земље и уопште у земљорадничким пословима, користила су се и оруђа којима се радило искључиво људском радном снагом – мотика, ашов, лопата, трнокоп, коса, срп, косир, грабуље, виле. Од ратарских култура гајене су јара и озима пшеница, јечам као јари и озими, раж као озими усев, оvas увек као пролећни усев, као и просо, сумјешница (пшеница и јечам) и суражица (пшеница, раж, јечам), сирак. Све ове житарице користиле су се за исхрану људи. Од махунарки, најраспрострањеније су биле сочиво и боб, затим сланутак. Од индустријских биљака гајени су хмељ и лан. Хмељ се користио за справљање пива које се, изгледа, користило у знатним количинама, јер је гајење винове лозе имало скромне размере све до 14. века. Лан се, пак, користио за израду тканина и свако земљорадничко домаћинство је производило лан за своје потребе. У баштама се гајило поврће – црвени и бели лук, празилук, купус, репа, нека врста тикве, бостан, односно лубенице и диње. Гајење винове лозе у средњовековној Србији доживљава успон почетком 15. века. Када је реч о сортама грожђа, са сигурношћу се само може рећи да је гајено црвено и бело грожђе. Од воћака гајени су ораси, крушка, оскоруша, трешња, јабука, шљива, дуња, кајсија, лешник, а у приморју и бадем, смоква, поморанџа, лимун, нар или шипак.

⁵ Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски Институт, Посебна издања, књ. 15, Београд 1973.

За период турске владавине на територији Србије постоје прецизнији подаци о врстама гајених култура и сточном фонду на проучаваном подручју које је улазило у састав Смедеревског санџака, а уже припадало нахији Кучево.⁶ На основу података из турских пописних и пореских књига знамо да су у Смедеревском санџаку у другој половини 15. и првој половини 16. века гајене готово исте пољопривредне културе, као и у средњовековној српској држави: пшеница, јечам, раж, сумјесица, просо, зоб, конопља, купус, сочиво, бостан, лук.⁷ Једино се раж као култура не спомиње у манастирским повељама, док на основу дефтера сазнајемо да је она у 16. веку била веома распрострањена, иако мање од пшенице и јечма. Такође, утврђено је да се у Београдској нахији у 16. веку сејала сумјесица.⁸ Поједина села давала су доста високе дажбине на ширу што, према Еми Миљковић-Бојанић⁹, сведочи о веома развијеном виноградарству, а намет на кошнице, који је убиран у великом броју села, потврђује да је гајење пчела било веома распрострањено. Више од 50 посто дажбина у свим селима представљају дажбине на житарице, од којих је оствариван највећи приход.¹⁰ На основу аналогije са Ваљевском нахијом, Е. Миљковић-Бојанић¹¹ износи закључак да је, као и у наведеној нахији, и у Смедеревском санџаку производња житарица била основна грана земљорадње. За потребе домаћинства гајило се поврће (купус, лук, бостан) и махунарке (боб и сочиво).¹²

На основу података из дефтера у коме је уписан намет на свиње, знамо да је домаће хришћанско становништво гајило свиње. За исхрану свиња користио се жир, о чему сведоче помени о плаћању жировине.¹³

У периоду турске владавине, у Србији у 17. веку почиње да се гаји и кукуруз, који тек почетком 19. века постаје значајнија ратарска култура, да би током 19. и првих деценија 20. века постао примарна намирница у исхрани људи.

Првих деценија 19. века, након Првог и Другог српског устанка, формирана је Кнежевина Србија, чија је главна привредна грана била по-

6 Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски Санџак 1476–1560 Земља – Насеља – Становништво*, Историјски институт, Посебна издања, књ. 46, Београд 2004, 78–98.

7 Исто, 83.

8 Исто, 84.

9 Исто, 85, 95.

10 Исто, 85.

11 Исто, 88.

12 Исто, 90, 91.

13 Исто, 94.

љопривреда, а у структури становништва већину је чинило сеоско становништво. Пољопривреда је била екстензивна, а главна грана пољопривреде било је сточарство. Велике површине под шумом и ливадама пружале су добре услове за развој ове привредне гране. Све наведене карактеристике могу да се примене и на проучавану област.

Период до средине 19. века одликује се великим миграцијама српског становништва из суседних неослобођених крајева ка Кнежевини Србији и миграцијама унутар саме Кнежевине. Велики прилив становништва подстакао је процес захватања земље, како појединачне, тако и колективне. Током овог периода површине под шумама се константно смањују на рачун нових обрадивих површина. Овај процес насељавања и захватања земље, као и смањивање шумских површина захватио је и област смедеревског краја. Овде се досељавало становништво из свих крајева и, како су то показала истраживања почетком 20. века, заступљене су све миграционе струје.¹⁴ У условима екстензивног сточарства гајене су првенствено домаће сорте оваца, свиња, коза, крава, волова. Од узгајаних свиња то су – шишка, шумадинка, мангулица. Касније познате сорте моравке и ресавке настале су укрштањем шумадинке са увезеним енглеским вепровима, а на иницијативу кнеза Милоша. Према подацима из 1831. године, на једно српско домаћинство долазило је у просеку девет свиња. Међу областима са најразвијенијим сточарством била је смедеревска нахија са шеснаест свиња по домаћинству и шабачка са седамнаест. Од оваца највише се гајила праменка, од крава буша, а најпознатија сорта вола био је колубарац.¹⁵

Од ратарских култура сејале су се – пшеница, раж, овас, јечам, крупник, кукуруз. Највише површина било је под кукурузом, који се првенствено користио у људској исхрани. Од поврћа гајио се купус, лук, грашак, ротква, краставац, репа и кромпир у мањим количинама.¹⁶

Према подацима пописа из 1834. године,¹⁷ у Србији је на једног становника долазило 0,6 плугова орања и 0,7 коса ливаде. Према истом попису у Јасеничкој капетанији, која је обухватала сва садашња села смедеревске општине осим Бадљевице, било је укупно 4 785 плугова орања обрадиве

14 Боривоје Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница*, Насеља и порекло становништва, књ. 19, Београд 1925, 198–385.

15 Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, САНУ Посебна издања, књ. DLXX, Одељење историјских наука књ.12, Београд 1986, 88, 89.

16 Исто, 90.

17 Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Мешовита грађа (*Miscellanea*), XIII, Београд 1984, 9–118.

ГОРДАНА МИЛЕТИЋ

земље (1 450 ha), што је 0,57 по становнику и 3,56 по кући и 6 270 коса ливада (1 363 ha), што је 0,75 по становнику и 4,6 коса по кући или 3,3 косе по мушкој глави способној за војску. Мало Орашје је било село са највише плугова орања по кући (6,5) и највећим бројем чланова домаћинства (7,7). Са седам коса ливаде по домаћинству наведено село је било одмах иза села Липе, које је имало 7,5 коса ливада. Од повртарских култура гајио се пасуљ, лук, купус, ротква, грашак, краставац. Такође, узгајао се и кромпир, али не у већим количинама. Од индустријских биљака гајене су лан и конопља.

Од воћа највише су се гајиле шљиве, тако да су оне и пописане. Највише стабала шљива по домаћинству било је у Друговцу (221), Вучаку (211), Радинцу (150) и Липама (149). Збирно, највише стабала било је у Липама (20 442) и у Смедереву (31 783). Површине под виноградима биле су мале, што говори да се углавном производило за сопствене потребе, али веће него у другим областима Србије. Села са највише мотика винограда по домаћинству била су Липе са 2,74 и Ландол са 2,53 мотике винограда. Највећа површина под виновом лозом збирно (2 647 мотика) и по домаћинству (5,69) била је у Смедереву, што наводи на закључак да се, за разлику од села, у Смедереву грожђе узгајало и за тржиште. Смедерево је још првих деценија 19. века било познато по својој сорти белог грожђа и белим винима¹⁸. За тржиште се узгајао и бостан, али нема података о узгајаним количинама.

У Извештају начелника смедеревског округа за 1852. годину наведени су подаци који донекле дају увид у стање сточног фонда и у начин обраде земље и факторе који су могли да утичу на квалитет обраде земље и родност усева.¹⁹ Забележено је да је наведене године род јесењих (пшеница) и пролећних (кукуруз) усева био веома слаб. Кукуруз је слабо родио, јер због сакупљања шљива које су претходне године добро родиле, сељаци су закаснили са бербом кукуруза, па нису стигли на време да поору њиве, а и временске прилике им нису ишле на руку. Из истог разлога су и ливаде касно покосили. Недостатак сена утицао је на кашњење пролећне сетве кукуруза. Према извештају, почетком маја месеца, када су ранијих година неки већ почињали са окопавањем, њиве још нису биле ни пооране, јер се чекало да порасте трава да могу да нахране волове. У Извештају се наводи да је ово кашњење са пролећним радовима била пракса и претходних година, али да се никада није окаснило као те године. Када је

¹⁸ Ото Дубисав Пирх, *Пушовање њо Србији у години 1829*, Просвета, Београд 1983, 63.

¹⁹ Бранко Перуничкић, *Насеље и град Смедерево*, Смедерево 1977, 774–781.

реч о сточном фонду, наводи се да су коњи и волови врло ситни и слаби за рад, да су свиње питоме и доброг соја и да су оне у моравским селима ситније од оних у брдском делу, где се више води рачуна о набављању крупних вепрова, што значи и већа новчана улагања. Жирење свиња у овом периоду је још увек било присутно као преовлађујући начин исхране свиња у зимском периоду. За овце које се узгајају у селима Радинцу, Липама, Вучаку, као и у Смедереву и стоји да по крупноћи и млечности спадају међу најбоље у Србији. Такође, у Извештају је наведено да је у смедеревском округу смањена сеча жирородне шуме, а да је најбоља и најплоднија земља већ заузета и да за заснивање општинских њива многа села немају слободне обрадиве површине, па стога нека села ограђују део шуме и продају жир.

Пописима из 1866/67. године обухваћен је много већи број пољопривредних култура и детаљније су пописана грла стоке.²⁰ У овај попис улази и новоформирано село Водањ. Из пописа становништва се запажа пораст броја домаћинства у свим селима. У већини села број домаћинства је удвостручен, а у некима и троструко већи него у претходном попису.²¹

Такође, резултати овог пописа указују на значајно смањење сточног фонда у Србији у односу на попис из 1859. године, што се објашњава порастом броја становника и примитивном земљорадњом.²² У смедеревском округу се између ова два пописа једино није смањио број коња. Такође, из овог пописа се запажа да је у сточном фонду највише било оваца и свиња, а да је број грла ораће стоке био веома мали. У десет села он је испод 1,5 грла по кући, као и број крава музара. Подаци које садржи овај попис указују на значајно смањење броја свиња, као и на то да је у већини села тек свако друго домаћинство имало краву музару. Свако домаћинство је у просеку имало по седам брава свиња и четрнаест брава оваца. Запрежна воловска кола имало је свако домаћинство у Малом Орашју, Друговцу и Биновцу, док у осталим селима између 10 и 20 посто кућа није имало воловска запрежна кола. Подаци о броју пописаних плугова указују на то да је тек свако друго или свако треће домаћинство имало плуг. Село са највећим бројем грла ораће стоке и крмача по домаћинству било је Мало Орашје.

²⁰ Попис обрађевина у Србији у години 1867-ој, Државопис Србије, v, Београд 1871, 112–113; Попис кућевне стоке у Србији у години 1866-ој, Државопис Србије, iv, Београд 1870, 66–69.

²¹ Попис људства Србије у години 1866-ој, Државопис Србије, 111, 1869, 81–84.

²² Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Историјски Институт, Посебна издања, књ. 47, Београд 2004, 51.

Према подацима из овог пописа, у целој области је било 66 воденица са 16 витлова и 13 сувача.²³

Према подацима о обрадивим површинама под пшеницом, кукурузом и другим ратарским и повртарским културама, највеће површине биле су под кукурузом – 9 917 дана орања, док је под пшеницом било 7 843 дана орања.²⁴ У односу на податке из претходно наведеног пописа, запажа се повећање површина под пшеницом. Површине под јечмом, овсом и ражи биле су незнатне у односу на пшеницу. Крупник се гајио само у десет села, а највећа површина, 18 дана орања, забележена је у Водњу. Гајење проса је забележено само у Коњској, на површини од пола дана орања.

Пописом су обухваћене и површине под кромпиром и купусом. Од индустријских биљака пописом су обухваћени дуван, лан и конопља. Све оне су првенствено гајене за сопствене потребе. Под дуваном је у целој области било 45 дана орања. Конопља се гајила у скоро свим селима. Једина два села у којима нису уписане површине под конопљом јесу Колари и Раља. Лан се гајио на много мањој површини, а у тринаест села нема уписаних површина под овом културом.

У области су једино површине под ливадама (13 152) биле веће од оних под кукурузом.²⁵ Села у западном делу општине имала су веће површине под ливадама и већи број грла стоке по кући. Међу њима се издвајало Мало Орашје са 7,65 говеда, 40 оваца и 22 брава свиња по кући. Број крава музара у Малом Орашју је био већи него број кућа, што је једини пример у смедеревским селима, док је у Биновцу био исти као и број кућа.

Међу селима у равничарском делу општине издвајала се Лугавчина, како по броју грла стоке, тако и по обрадивим површинама и ливадама по кући. Затим је долазило Враново, Скобаљ, Осипаоница. Највећи број оваца имало је село Липе, затим Шалинац, Кулич, Радинац.

23 Највише воденица са највећим бројем витлова имала је Коњска (15 воденица и 30 витлова), затим Липе (14 воденица и 16 витлова). За девет села није забележено да имају воденице, али су нека међу њима (Сеоне, Удовице и Вучак) имала по једну сувачу. Највећи број сувача (7) забележен је у Малој Крсни.

24 Највеће површине под кукурузом биле су у Лугавчини (1033 дана орања), а под пшеницом у Коњској; по кући највише кукуруза и пшенице гајило се у Друговцу (5,06 дана орања под кукурузом и 4,09 под пшеницом). Најмање површине под кукурузом збирно и по кући биле су у Петријеву, а површине под пшеницом у Куличу, Липама, Шалинцу и Сараорцима нису прелазиле један дан орања по домаћинству.

25 Највећу површину под ливадама имала је Лугавчина (1728), затим Липе (1440), Коњска (1284) и Друговац (913). Али највеће површине по кући имао је Биновац (9,15 коса), затим Мало Орашје (8,6), Бадљевица (8,3) и Лугавчина (6,75).

Већи број ораће стоке у западном делу донекле указује и на квалитет земље и мање приносе у односу на ону у селима моравске долине. Такође, мале површине под пшеницом у Липама, Куличу и Шалинцу последица су плавности ових села и њихове оријентисаности на овчарство и свињарство.

Највеће површине под виноградима по кући има Ландол (4,56), као и према претходно наведеном попису, а Бадљевица 4,18. Девет села има површине изнад три мотике по домаћинству, док су остала села са површином испод три мотике по кући, а нека и са мање од једне.

Крајем деветнаестог века смедеревски крај је важио за један од напреднијих у коришћењу пољопривредних справа. Према подацима које Владимир Карић износи у својој књизи,²⁶ поред Посавине, једино се још у Подунављу почетком осамдесетих година више користи увозни гвоздени плуг него плуг занатске израде, код кога су само раоник и цртало гвоздени. О настојању домаћина из села смедеревске општине да унапреде своје газдинство сведоче и огласи о поравнањима и уговорима филијале прашке кредитне банке, који је објављен у Српским новинама 1911. године.²⁷ Из овог се види да су дужници домаћини из Петријева, Врбовца и Лугавчине, који су кредитима код ове банке куповали локомобиле, дрешеве, вршалице и делове за млин.

Последњих деценија 19. века смедеревски крај се издвајао и по израженом раслојавању, распадању породичних задруга и великој презадужености сеоских домаћина, што је, поред других околности, утицало да ово буде крај у коме је основана и прва земљорадничка задруга у Србији. У селу Вранову је 1894. основана прва кредитна земљорадничка задруга. Исте године основане су земљорадничке задруге у Малом Орашју и Михајловцу и до краја деветнаестог века основано је још неколико задруга у смедеревским селима.²⁸

Михајло Аврамовић, који је учествовао у оснивању врановске задруге и кога су називали оцем српског задругарства, овако описује то време: „У оно време, када је задруга врановска основана, ступањ наше земљорадње био је такав да је највеће интересовање било за новцем. Сељак се уопште задуживао или кад година изда, или после поплаве, или кад мало роди, или кад грло угине, или кад умре ко у кући, а врло често и ради многих скупих обичаја: славе, прославе, венчања, крштења, даће итд. Задужива-

²⁶ Владимир Карић, *Србија – Опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 341–342.

²⁷ *Српске новине*, 01. 09. 1911, 4, Београд 1911. <http://www.digital.nb.rs>

²⁸ Паул Стојановић (Дипломски рад), *Загрујарство у Подунавском срезу од 1918. до 1941. године*, Београд 1995, 12–13.

ње за боље грло или какву справу било је посве ретко и тек у крајевима ближим тржишту: смедеревском, градиштанском итд. Задуживање за докупљивање земље отпочело је у већој мери тек од деведесетих година, када је земљорадник, подстакнут лакшим саобраћајем и добрим ценама, стао све више да продаје и да рачуна на новац. Прве наше земљорадничке задруге које су никле све у околини Смедерева, показивале су нешто интересовања у правцу повећања и побољшања инвентара сељачког, али је претежнији њихов интерес за дуг био ипак „набавка хране“, „исплата ранијих дугова“, „куповина земље“ и тек после тога стока, справе итд.²⁹

За време Првог светског рата и након ослобођења, села у смедеревском крају делила су судбину осталих српских села. Не само да је заустављен започети процес механизације, већ су пољопривредна домаћинства остала и без радне стоке. Након Првог светског рата, сточни фонд се споро обнављао, као и фонд пољопривредног оруђа. Квалитет стоке је такође опао. Пре Првог светског рата међу радном стоком у смедеревском крају доминирали су волови, а након рата су краве чиниле више од 60 посто радне стоке, што је био највећи проценат у Србији. Једино се број коња незнатно повећао. У смедеревском округу је 1921. године на 4.36 хектара долазило једно грло теглеће стоке, што је највећи проценат међу окрузима у северној Србији.³⁰ У наредној деценији се наставља процес смањења радне стоке, који првенствено погађа најмања и најсиромашнија домаћинства. Према подацима за 1932. годину, у подунавском срезу без стоке за рад било је 24,46 посто домаћинстава.³¹

Механизација села била је, првенствено, захваљујући добијеним машинама на име ратне штете након Првог светског рата. Поред гвоздених плугова, то су косачице за пшеницу, тријери, дрљаче и круњачи за кукуруз.

Др Боривоје Дробњаковић је у два наврата (1923. и 1924. године) бора вио на овом подручју обављајући своја антропогеографска, социолошка и економска испитивања. У раду, који је резултат ових истраживања, он даје неке основне податке о привреди овог краја.³² Он је ово подручје окарактерисао првенствено као земљорадничко, у коме успевају све врсте жита и кукуруз, а да је сточарство, које је у прошлости, током већег дела 19. века, имало примат, у време његовог боравка на терену, сада

²⁹ Михајло Аврамовић, Тридесет година задружног рада 1894–1924, Београд 1924, 73.

³⁰ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књига прва, том први, Институт за Новију историју Србије, Београд 2000, 102–104.

³¹ Исто, 101.

³² Боривоје Дробњаковић, н.д., 203–207.

на другом месту. Б. Дробњаковић даје следеће податке: „Када је добра година, са једног ланца земље добије се 1000–1200 кг пшенице, а када година омане, око 500–600 кг. Кукуруз је изван човечијег раста и њиве у лето изгледају као млади забрани. Земља се рационално обрађује и са модерним справама. У више села има по неколико вршалица које служе не само околини, него и удаљенијим крајевима. ... Поред жита, успевају све врсте варива и поврћа – највише кромпир, пасуљ, лук и купус. У целој области гаји се шећерна репа, нарочито у долини Мораве... У долини Мораве, затим поред Раље, Коњске и Језаве налазе се махом ливаде са бујном пашом и одличне њиве са кукурузом“³³ Према Дробњаковићу, сточарство је у време његовог боравка на терену било шталско и стока се углавном држала у шталама код кућа. Забележио је да има села која имају појате, салаше, трла, али да је њихов број сведен на минимум и да је то случај, пре свега, код богаијих задружнијих породица. Неки ту држе стоку преко целе године, а неки само извесно време. Он констатује да је до пре Првог светског рата било много више појата и салаша. Сада су они обично далеко од села, у Поморављу махом поред Мораве.³⁴

Према површини обрадиве земље и количини приноса који је она давала, смедеревски крај је између два рата био један од неколико економски јачих крајева. У смедеревском округу је 2,8 посто ораница било под индустријским биљем, првенствено шећерном репом, што је највећи проценат у Србији, а 1932. године је произведено 60,41 посто свих количина шећерне репе у Србији. Такође, према површинама под сточним биљем – луцерком и детелином, била је међу четири водећа округа у Србији.³⁵ Боривоје Дробњаковић је у делу о привреди забележио: „У целој области гаји се и шећерна репа, нарочито у долини Мораве, где су читави комплекси са репом покривени. С јесени кад настане берба репе, њоме се закоче све станице од Паланке до Младеновца и од Великог Орашја до Смедерева. И ова врста привреде даје знатне приходе.“³⁶

Током деведесетих година 19. века, а нарочито у периоду између два рата, поједина села су се специјализовала у узгајању поврћа, воћа или грождја за тржиште, док су друга на тржиште излазила са стоком, а нека су постала седишта за откуп ситне стоке.

³³ Б. Дробњаковић, н.д., 204, 205.

³⁴ Исто, 206, 207.

³⁵ М. Исић, н.д., 173, 176, 179.

³⁶ Б. Дробњаковић, н.д., 204–205.

ГОРДАНА МИЛЕТИЋ

У виноградарству издвајају се села Удовице, Сеоне, Водањ и Петријево, која дају између 80 и 100 вагона грожђа.³⁷

Као баштованска села забележена су Радинац, Липе и Враново, у којима има по 4–5 баштована и свака кућа гаји паприку и купус за продају. Највећи извозници купуса су Скобаљ, Мала Крсна и Враново.³⁸

Села из којих су се највише продавале свиње јесу Липе, Осипаоница, Сараорци, Мала Крсна, Лугавчина, Скобаљ, Враново, Шалинац, Кулич, Водањ и Петријево.³⁹

У смедеревским селима Сараорцима и Осипаоници биле су веће пијаци за откуп живине и јаја.⁴⁰

Између два рата долази до формирања великог броја задруга у селима смедеревске општине, које су имале утицај на развој појединих грана пољопривреде и сточарства. Међу најзначајније спадају репарске и житне задруге, основане у селима, и Обласни савез земљорадничких задруга произвођача шећерне репе и Обласни савез житарских задруга у Смедереву, као и Задруга за извоз грожђа, воћа и вина, основана у оквиру подрума постојеће виноградарске задруге у Смедереву и Годоминска водна задруга.

Након Другог светског рата, као и у другим деловима Србије, и у смедеревским селима се примењује нови закон о аграрној реформи, на основу кога је многим домаћинима одузет део земљишног поседа. Такође, оснивају се и Сељачке радне задруге, као и други типови земљорадничких задруга. Примена агротехничких мера и средстава иде споро и прво се остварује у оквиру задруга, а тек током седамдесетих масовније и на приватним газдинствима. И механизација задруга је у почетку била врло скромна. Тако је, на пример, Земљорадничка задруга „13. октобар“ из Раље, која је основана почетком 50-их, првих година имала два трактора, два плуга, дрљачу, тријер, дреш, сејалицу и тањирачу.⁴¹ Према сећању саговорника С. П. (1934) из Скобаља, први трактор марке Штајер донет је на колима из Лугавчине 1957. године, а прва вршидба са трактором, у којој је учествовао и саговорник, била је 1959. године. Међу информаторима, први је купио трактор Ж. Ж. (1944) из Вучака, 1967. године, и

³⁷ Миливоје М. Савић, *Наша индустрија, занатли, шртовина и пољопривреда*, V111 део, Сарајево 1930, 36.

³⁸ Исто, 36.

³⁹ Исто, 36.

⁴⁰ Исто, 242.

⁴¹ Горан М. Ђорђевић, Драгољуб Т. Стојадиновић, *Раља село код Смедерева*, Смедерево 2001, 119.

према подацима које је дао, пре њега су већ постојала три трактора у селу, купљена 1966. године. Исти информатор је био први у селу који је купио комбајн 1972. године. Највећи број саговорника су купили тракторе током 70-их година. Такође, нису сви могли одмах да купе и остале прикључне машине, већ су зависно од могућности куповане накнадно. Најчешће се куповало на кредит. Подаци пописа из 1971. и 1981. године говоре у прилог том постепеном повећању броја трактора у општини, који је 1971. износио 2 427, а 1981. године 3 726.⁴² Повећање броја трактора пратило је и обезбеђивање прикључних машина. Од укупног броја прикључака (10 267), највише их је било у Лугавчини. И иначе сва остала села у равничарском делу општине била су снабдевенија прикључним машинама него села у југозападном делу општине. Међутим, док је у Лугавчини, Липама, Малој Крсни, Михајловцу, Раљи и Вранову тек свако треће или пето домаћинство имало трактор, у селима Бадљевица, Луњевац, Сеоне, Суводол, Удовице и Водањ један трактор је долазио на свако или свако друго домаћинство.⁴³

РАТАРСТВО

До набавке сопствене механизације пољопривредници су користили заједничку механизацију за орање и сејање кукуруза и вршу жита, али не сви. Орало се воловима, кравима и коњима, од чега најчешће кравима. Такође, користили су се заједно за орање краве и коњи, односно по две краве и коњ и то се, по речима саговорника Р. М. (1944) из Лугавчине, звало тројка. Кукуруз се сејао на њиви на којој је претходно била пшеница. Њиве су се ђубриле стајским ђубривом. Користио се гвоздени плуг или плуг код кога је већина делова од гвожђа. Скоро сви информатори рођени између 1925. и 1935, што значи да су непосредно учествовали у пољопривредним пословима домаћинства пре или након Другог светског рата, дали су податак да су кукуруз сејали ручно за плугом под бразду на 2–3 прста дубине. Две бразде се ору, а на трећој се сеје. За овај посао углавном су била потребна три радника од којих један води краве, други држи плуг, а трећи сеје. Упоредо са овом техником, користиле су се и сејалице, које касније потпуно преовлађују. Сејалице и плугове правили су углавном домаћи мајстори ковачи. Након сејања кукуруза земља се задрљачи. Се-

⁴² *Општина Смедерево*, САНУ, Географски Институт Јован Цвијић, 161.

⁴³ Исто, 162.

јао се домаћи кукуруз остављен од претходне године, а од бо-их сеје се и семенски. Уз кукуруз се сејао пасуљ и дулек. Кукуруз се копао углавном два до три пута. Приликом трећег копања се огртао помоћу справе коју саговорници називају огртач, а то је даска постављена на ралицу. Кукуруз се брао на лицу места и смештао у кошеве. Шаша-шума се секла мотичицама или српом и слагала у снопове, који су се повезивали и копипили у њиви. Примена вештачког ђубрива је, такође, доста касно ушла у ширу употребу. Сви саговорници су истакли да је у почетку постојао страх да ће од ње да изгоре усеви. Према информацији саговорника С. П., у Скобаљу је прво вештачко ђубриво стигло у ринфузу у вагонима 1947. године и скидало се под кулук да би се ослободили вагони. Саговорников деда Мика, који је извесно време провео у Русији, једини је у селу знао да ђубриво доприноси већим приносима и он ју је искористио за ђубрење кукуруза, док је већина осталих мештана бацила у страху да им не изгоре усеви. Саговорник је навео да су људи након тога почели да користе вештачко ђубриво, али спорадично и за мање површине и првенствено за баштенске усеве. Интезивнија примена ђубрива почиње од 70-их, а прскање хербицидима од 80-их година, зависно од села и домаћинства. Била је пракса да се кукуруз једном опрска, једном окопа и на крају ланца обраде једном се прође прашачем. Саговорници из Сараораца су навели да је код њих ова пракса била све до 2000, док су Румуни били део активне радне снаге, а да се од овог периода само прска. Ово је постала пракса и у осталим селима, негде и раније, а негде касније, што је зависило од имовног стања и постојећег капацитета радне снаге сваког домаћинства понаособ. Са увођењем ове праксе скоро сасвим се напушта и традиција сејања пасуља и дулека уз кукуруз. Пасуљ се и раније сејао посебно, али ређе. Као начин сејања пасуља, саговорници су навели – под пету. Ово је пракса и данас када се сеју мање количине за сопствене потребе.

Применом плодореда, пшеница се сејала на парцелама које су претходно биле под кукурузом. Жито се сејало ручно и запрежним сејалицама. Ручно се, по речима саговорника из Мале Крсне С. Ж. (1931), сејала три килограма по ару. Засевница је ширина бацања зрна – замах. Након сејања, жито се повлачи, то јест прекрије слојем земље.

Жито се жњело српом и косило косом. Већини саговорника познате су обе технике, али је већ и пре Другог светског рата преовлађивало кошење. Поред ручног кошења, у смедеревском крају су се и пре Првог светског рата користиле косилице за жито или жетварице, како их већина саговорника зове, а које је покретала сточна запрега. Ове машине

су могла да набаве првенствено имућнија домаћинства, која су након завршеног посла на својим њивама исте изнајмљивали. Према информацији саговорника С. П., у Скобаљу су прву жетварицу купили Стојадиновићи 1912. године. Након Првог светског рата ове машине улазе у ширу употребу. Међутим, машине нису никада сасвим замениле ручно кошење, што потврђују подаци информатора који се односе на прве деценије након Другог светског рата. Саговорница С. К. (1932) из Бадљевице каже: „Жњело се и српом и косом. Мушкарци косом, а кад жито полегне, ми сви српом жњемо. Ми жњемо па стављамо, а мушкарци везују. После утрећачимо – укамаримо. После се одвезе кући и кад дође дреш, вршемо. Од покошеног жита правили су се снопови, који се на крају укрсте и остану на њиви око недељу дана да „увре“ и након тога превозе се до куће или места где је гумно. За повезивање жита у снопове користила се ужад направљена од влати жита, али и од вештачких материјала. Снопови се на њиви утрећаче, укрсте се усправно по 13 снопа и то се зове трећак, а кући се снопови укаларишу. Када се трећачи, влат не иде до земље, а када се камари, влат од пшенице иде унутра и ка земљи.“ У време када су информатори почели активно да се укључују, преузели су на себе пољопривредне послове у домаћинству, што значи неколико година пре почетка и прве две деценије након Другог светског рата. Вршидба се обављала помоћу дреша – вршалице коју је покретала парна машина коју су вукли волови, а после Другог светског рата као покретачка снага служили су трактори. За косидбу и вршидбу била је позајмица у раду између комшија и рођака, јер је то био посао који је требало обавити на време и у кратком временском периоду, а и сам процес изискивао је више учесника. Иако неки од информатора користе реч моба, заправо реч је о позајмици, јер су мобе за жетву овде изобичајене још пре Првог светског рата.⁴⁴ Последице Првог светског рата су поспешиле удруживање у обављању пољопривредних послова и то начешће код орања, жетве, копања, бербе кукуруза, косидбе, али у облику позајмице и спреге, односно удруживања са стоком, што је, по речима саговорника, била пракса и у деценијама након Другог светског рата. У свим селима су постојале, такође, организоване групе мушкараца и жена, такозвани ђутураши, који су за своје услуге кошења или рада на вршидби наплаћивали у природи према договору са домаћином. Према саговорнику из Осипаонице, они

⁴⁴ Милан Влајинац, Моба и позајмица, народни обичаји удруженог рада, Српска Краљевска Академија, СЕЗБ, књ. XLIV, Друго одељење, Живот и обичаји народни, књ.18, Београд 1929, 539–547.

су узимали два посто од овршеног жита за рад на дрешу, а приликом кошења жита, ако косе косом, наплаћивали су 120 кг за хектар, а за жетву српом 200кг по хектару. У већини села са вршидбом комбајнима започето је у првој половини седамдесетих, углавном, задружним комбајнима. А током осамдесетих купују их и појединци који са њима врше услужну вршидбу за новац или за одређену количину пшенице.

У време када су рађена истраживања на терену (2005–2010), у скоро свим селима било је по неколико комбајна за жито и кукуруз.

У периоду између 1974. и 1990. године дошло је до смањења површина за производњу жита, сточног крмног биља, ливада и винограда, а повећане су површине под сунцокретом и шећерном репом. Истовремено са смањењем површина под овим културама ишао је и процес повећања приноса, посебно код пшенице и грожђа.⁴⁵

Кукуруз и пшеница су две доминантне ратарске културе на овом подручју, а гајење других ратарских, индустријских и повртарских култура, воћа и грожђа зависило је и зависи од економске исплативости. Током деценија након Другог светског рата у равничарском, моравском делу смедеревског краја више је узгајан кукуруз него пшеница, затим шећерна репа и поврће. Тако да за овај део може да се каже да је ратарско-повртарски, док се у југозападном делу општине више гајила пшеница, грожђе и воће. Сејало се све оно за шта је постојало сигурно тржиште и добра зарада, а захваљујући плодној земљи која даје добре приносе. Тако се, на пример, из Сараораца, према подацима које је дао саговорник М. К. (1957), почев од 60-их па све до 90. парадајз продавао на загребачкој пијаци, јер је био три пута скупљи него у Београду. Роба је возена прво возом, а касније камионима. До почетка новог миленијума гајили су и шећерну репу, а 2008. у селу није било ниједног домаћинства које је за тржиште узгајало ову културу. У овом селу сада доминирају ратарство и повртарство. Узгајање поврћа за тржиште на великим површинама под пластеницима је преовлађујући тип производње поврћа не само у Сараорцима, већ и у осталим поморавским селима. Такође, у свим селима има домаћинства која у пластеницима производе поврће за своје потребе. Најчешће су то зелена салата, паприка и парадајз. Међу повртарским културама која се узгајају у моравском делу општине, издваја се бостан. Ова култура се највише узгаја у Осипаоници, селу које је организовало кванташку пијаци за продају бостана, као и манифестацију под називом Бостанијада. Према подацима Р. Ж. (1933) из Осипаонице, бостан се не-

⁴⁵ *Ойшшина Смедерево*, 166–170.

када садио „на риљак“ између чокота у младом винограду, а од 50-их, када су почели да узгајају веће количине за тржиште, сејао се на кућице. У почетку се само седам–осам домаћинстава, укључујући и саговорничко, бавило узгајањем бостана за тржиште. У време истраживања, сади се калемљен бостан и велики број домаћинстава има мање или веће површине под овом културом.

У југозападном делу општине су са ратарства и виноградарства, почев од седамдесетих и све масовније и интензивније током осамдесетих, прешли на воћарство. Према подацима Републичког завода за статистику из 1989. године, по укупном броју воћних стабала предњачила су села: Удовице са око 370 000 стабала, Друговац, Петријево и Суводол са око 200 000 стабала и Мало Орашје и Сеоне са око 100 000 стабала. Од воћа најзаступљенија је била јабука. Највећи број чокота имао је Друговац (1 075 000), затим Мало Орашје 630 000 и Удовице 516 000.⁴⁶ Површине под виноградима су се током деведесетих и почетком новог миленијума значајно смањиле у овом делу, јер више није било редовног откупа и исплате продатог грожђа, а и распадом Југославије дошло је до значајног смањења тржишта. Житељи овог дела општине су се стога определили за улагање у развој воћарства уз примену свих доступних савремених агротехничких мера. Ангажовање стручних лица у функцији саветника приликом подизања воћњака и у процесу његове обраде и заштите је новина, која је током прве деценије двадесет првог века постала пракса коју користи већи број воћара на овом подручју. У време боравка на терену (2005–2010) смањен је број стабала јабуке у односу на претходни период, а повећан број стабала брескве. Од осталог воћа, највише се гаје трешње, вишње и јагоде. Своје производе воћари, углавном, продају на кванташкој пијаци у Удовицама или у Београду, али је већина задржала и тезге на београдским пијацама. У циљу промоције својих производа, воћари из Водња су организовали привредну манифестацију Бресквијада, а житељи Малог Орашја манифестацију посвећену јагодама Јагодијада. Површине под виноградима су још увек мале у односу на период пре деведестих година двадесетог века. На основу података добијених од информатора, разлог за ово је постојање сигурног тржишта за продају воћа и велика новчана улагања непходна за обнову старих и садњу нових винограда.

⁴⁶ Ойшићина Смедерево, 169.